

ΣΠΥΡΟΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ¹, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935 [Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης], Ευρασία, Αθήνα 2012, σ. 396*

Κρίση κοινοβουλευτισμού και έκτακτη ανάγκη
Δυο μαθήματα συνταγματικής ιστορίας για τον σύγχρονο ελληνικό
Συνταγματισμό

X. Μ. ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ

Δ. Ν. Δικηγόρος, Ειδική Επιστήμονας ΔΠΘ, ΣΕΠ ΕΑΠ,
Μεταδιδακτορική Υπότροφος Αριστείας ΑΠΘ, 2012-2013

1. Εισαγωγή. Η συνταγματική ιστορία αντιμέτωπη με την ερμηνεία του άρθρου 48 Σ 1975. Δεν είναι σίγουρα πολλοί αυτοί οι οποίοι σήμερα υπηρετούν τη διδασκαλία και την έρευνα του ελληνικού συνταγματικού δικαίου που κατά την ανάγνωση του περίφημου εγχειριδίου (πανεπιστημιακές παραδόσεις) του Αριστόβουλου Μάνεση περί ατομικών ελευθεριών, δεν έχουν σταθεί στη ρήση του για τη λειτουργία του άρθρου 48 Σ 1975, της περίφημης ‘κατάστασης πολιορκίας’, σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα. «Με το άρθρο 48 Συντ. [...] θεσπίζεται ένα είδος νόμιμης προσωρινής δικτατορίας του Προέδρου της Δημοκρατίας.»² υποστήριζε ο μεγάλος έλληνας συνταγματολόγος, προσθέτοντας ότι στο πλαίσió της, «[η] σχετικότητα της προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων βρίσκεται στο κορύφωμά της»³. Η ιδιότυπη νομική φύση της ‘κατάστασης πολιορκίας’ έγκειτο κατά τον Μάνεση στο ότι υποκαθιστούσε το συνταγματικό κείμενο, οδηγώντας σε μια αβέβαιη και νόθα κατάσταση εξωτερικής νομιμότητας. Πράγματι, με οριακές εγγυήσεις και αόριστες έννοιες, η ‘κατάσταση ανάγκης’ κατά το άρθρο 48 Σ έχει τη δυναμική να αναστείλει έναν σκληρό πυρήνα συνταγματικών ελευθεριών (ατομικών, πολιτικών και συλλογικών) χωρίς να οδηγεί σε ένα –εξωτερικά– καθεστώς ανομίας,

¹ Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Νομικής ΕΚΠΑ. Μεταξύ πολλών άλλων έχει γράψει, *Kunstfreiheit und Jugendshutz (Schriften zum öffentlichen Recht)*, Duncker & Humblot, Berlin 1996, Το δικαίωμα της αναφοράς κατά το ελληνικό και ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο: Οι προϋποθέσεις ασκήσεως, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 1998, Όψεις του δικαιώματος δικαστικής προστασίας ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας: Το παράδειγμα του ν. 2522/1997 για τα δημόσια έργα, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 1998, Ιδιωτικοποίηση: Το συνταγματικό πλαίσιο μιας πολιτικής απόφασης, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 1999, Η κλωνοποίηση στην ελληνική έννομη τάξη: Από τον Αδάμ στη Dolly. Το τέλος της παραδοσιακής μορφής αναπαραγωγής, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 2000, Διαφάνεια της κρατικής δράσης και προστασία των προσωπικών δεδομένων. Τα όρια μεταξύ αποκάλυψης και απόκρυψης στην εκτελεστική εξουσία, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 2007, (επιμ.) Η κοινωνική προστασία στο ευρωπαϊκό δίκαιο, Αντ. Σάκκουλας, 2009.

² Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α΄ Ατομικές Ελευθερίες*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 100.

³ *Ibid.*

στο βαθμό που πάντως ο νόμος περί κατάστασης πολιορκίας λειτουργεί ως ένα τυπικό πλαίσιο παραγωγής κανόνων δικαίου. Πρόκειται με την έννοια αυτή για μια ρύθμιση που μπορεί να οδηγήσει στην άρρητη διάτρηση των συνταγματικών εγγυήσεων, ένα «φίδι εγκατεστημένο στον κόρφο της δημοκρατίας».

Ωστόσο, παρά τη δυνάμει επικινδυνότητά της, η συνταγματική ρύθμιση περί 'κατάστασης πολιορκίας' παρέμεινε μέχρι και σήμερα αφού καμία από τις τρεις αναθεωρήσεις (1986⁴, 2001, 2008) που ακολούθησαν τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975 δεν αποπειράθηκε να την καταργήσει. Επρόκειτο για μια επιλογή που θα μπορούσε να στηριχθεί είτε στην πεποίθηση ότι η ρύθμιση αυτή αποτελεί κενό γράμμα, διάταξη ανεφάρμοστη στο πλαίσιο ενός εδραιωμένου κρατικοδικαιικά και δημοκρατικά κοινοβουλευτισμού, είτε στην υποβόσκουσα συναίνεση των κρατικών οργάνων υπέρ μιας ενδεχόμενης εφαρμογής της. Η δεύτερη αυτή εκδοχή ανταποκρίνεται στο δόγμα της αναγωγής του κράτους σε έναν σκληρό, αυταρχικό πυρήνα σε περιόδους κρίσης ή έκτακτης ανάγκης, όπως αυτή έχει αναλυθεί κριτικά στη θεωρία από τον Giorgio Agaben⁵. Όμως και η ελληνική συνταγματική θεωρία, θεματοφύλακας των συνταγματικών εγγυήσεων, 'λησμόνησε' τη ρύθμιση αυτή, στρέφοντας την προσοχή της, όπως ήταν φυσικό, στο μεγάλο αξιακό για τα δικαιώματα κεκτημένο του Συντάγματος του 1975, αλλά και στην αδιατάρακτη προστασία που τους παρείχε η ελληνική νομολογία, ιδίως του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Ωστόσο, διαβάζοντας κανείς το βιβλίο του Σπύρου Βλαχόπουλου, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935 [Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης]* συνειδητοποιεί ότι η ρύθμιση αυτή κάθε άλλο παρά θα έπρεπε να έχει λησμονηθεί στη μεταπολιτευτική δημοκρατία για δυο κυρίους λόγους, έναν δομικό και έναν εξαιρετικά επίκαιρο. Όπως με σαφή και ακλόνητο τρόπο ο συγγραφέας αποδεικνύει, η ρύθμιση περί 'κατάστασης πολιορκίας' εντάσσεται στον ελληνικό κοινοβουλευτισμό από το 1935, διαποτίζοντάς τον για τα επόμενα σαράντα χρόνια,⁶ ενώ συγχρονίζεται με έναν αναδυόμενο διεθνώς

⁴ Η ρύθμιση αναθεωρήθηκε το 1986 στο πλαίσιο της αναθεώρησης των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας και παρέμεινε προβληματική ως προς τη στόχευσή της παρά το γεγονός ότι βελτιώθηκαν σε κάποιο βαθμό και οι ουσιαστικές και οι διαδικαστικές προϋποθέσεις της κήρυξης της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας.

⁵ Βλ. G. AGABEN, *Lo stato di eccezione*, Bollati Boringhieri, Torino, 2003.

⁶ Βλ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟ *ό.π.* σ. 63-64, «Οι οκτώ μήνες, από το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου μέχρι το δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου, καθόρισαν τα επόμενα σαράντα χρόνια της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας μέχρι την έναρξη της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας και την ψήφιση του ισχύοντος Συντάγματος 1975. Δεν είναι μόνον ότι καταργήθηκε η αβασίλευτη δημοκρατία και επανήλθε, ύστερα από ένα μικρό διάλειμμα ένδεκα ετών, η βασιλεία [...] Η χώρα για τα επόμενα δεκαεπτά χρόνια και μέχρι το 1952 έζησε με ένα «προσωρινό» Σύνταγμα, αυτό του 1864/1911 [...]. Εάν σε όλα αυτά προστεθεί και ο μεγάλος αριθμός συντακτικών πράξεων [...] τότε αντιλαμβάνεται κανείς το καθεστώς πλήρους συνταγματικής ανασφάλειας στο οποίο εισήλθε η χώρα».

εκφασισμό της πολιτικής⁷ και με την ανάπτυξη του παρεμβατικού ρόλου του κράτους στην οικονομία. Όπως ο συγγραφέας υποστηρίζει, η ρύθμιση αυτή σταδιακά διαπερνά τις σχέσεις και τις ισορροπίες μεταξύ εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας και υποκαθιστά την κρατικοδικαιϊκή, δημοκρατική λειτουργία του ελληνικού πολιτεύματος με μια κατ' επίφαση τυπική νομιμότητα. Το καθεστώς αυτό έκτακτης ανάγκης εδραιώνεται και νομιμοποιείται στη βάση μιας προσυνταγματικής αρχής, «salus populi suprema lex esto»⁸, η οποία έλκει την καταγωγή της από το ρωμαϊκό δίκαιο, ενώ ενδύεται τη μορφή έκτακτων νομοθετικών παρεμβάσεων της εκτελεστικής λειτουργίας άλλοτε συνταγματικής και άλλοτε νομοθετικής περιωπής (συντακτικών πράξεων και αναγκαστικών νόμων). Με τον τρόπο αυτό, εγκαθίσταται στον ελληνικό πολιτειακό βίο αποτελώντας δομικό χαρακτηριστικό του και υποκαθιστώντας την ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος από το 1935 έως τη μεταπολίτευση.

Ωστόσο, αυτό το πολύ ενδιαφέρον επιχείρημα του συγγραφέα δεν μένει στατικό, αλλά μετατρέπεται σε μια εξαιρετικά δυναμική θέση για τον σύγχρονο ελληνικό συνταγματισμό. Όπως ο συγγραφέας υποστηρίζει, ένα μεγάλο κομμάτι αυτής της λησμονημένης 'κατάστασης έκτακτης ανάγκης' που ξεκινά το 1935 και λήγει ουσιαστικά το 1975, χείμαζε στις διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος και πέρα από το άρθρο 48 § 1 Σ, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη ρύθμιση του άρθρου 44 § 1 για τις πράξεις νομοθετικού περιεχομένου (το περίφημο δίκαιο της ανάγκης). Παράλληλα, μια κατάσταση 'έκτακτης ανάγκης' είχε τη δυνατότητα να βρει γόνιμο υπέδαφος στις ίδιες ιστορικές συνθήκες που τη γέννησαν αρχικά, σε μια βαθμιαία, ήδη από τη δεκαετία του '80, εξελισσόμενη κρίση του κοινοβουλευτισμού και σε μια προϋόσα απαξίωση των θεσμών, αντίστοιχη με αυτήν του μεσοπολέμου. Μια τέτοια κατάσταση ανάγκης θα μπορούσε μάλιστα να εδραιωθεί στην ανάγκη προστασίας του δημοσίου συμφέροντος, αρχή πλουσιότερη σε ουσιαστικό περιεχόμενο από την ρωμαϊκή «salus populi suprema lex esto», αλλά εξίσου ικανή να δημιουργήσει

⁷ Όπως ορθά επισημαίνει ο συγγραφέας, η ροπή προς τον αυταρχισμό εντάσσεται σε ένα κύμα αναδυόμενου στην Ευρώπη φασισμού το οποίο υπερβαίνει τα καθεστώτα της Γερμανίας και της Ιταλίας (δικτατορίες, Βαλκανίων, Ιβηρικής, Βαλτικής), ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.* σ. 114. Είναι χαρακτηριστική η πρωτότυπη αναφορά του συγγραφέα στις συζητήσεις της Παντείου Σχολής Πολιτικών Επιστημών το 1932 με θέμα 'Κοινοβουλευτισμός ή δικτατορία: Το δίλημμα της εποχής', *ibid* σ. 120. Πρόκειται για παρατήρηση που επιβεβαιώνεται διεθνώς πριν, στη διάρκεια και μετά το Β' Π.Π. με πολλά χαρακτηριστικά παραδείγματα, όπως ο μακαρθισμός στις ΗΠΑ, ή η επικράτηση των ολοκληρωτικών κομμουνιστικών καθεστώτων. Πρβ. Ε. J. HOBBSBAWM, *Η εποχή των άκρων: Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, (μετ. Β. ΚΑΠΕΤΑΝΓΙΑΝΝΗΣ) Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

⁸ Κατ' ακριβολογία: «Η σωτηρία της πολιτείας [ή της πατρίδας ή του έθνους] είναι ο υπέρτατος νόμος». Πρόκειται για μια από τις εξαιρετικές αναφορές του βιβλίου ιδίως αναφορικά με τη διάκρισή της από τη σύγχρονη αρχή προστασίας του δημοσίου συμφέροντος. Βλ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟ, *ό.π.* σ. 187 επ. και 193 επ. αντίστοιχα.

εξαιρέσεις στις περί δικαιωμάτων συνταγματικές εγγυήσεις, διακινδυνεύοντας ιδίως τα δικαιώματα των μειοψηφιών⁹.

Στο πλαίσιο αυτό, ο προβληματισμός του συγγραφέα φαίνεται να αφορά στην ανησυχία ότι στις ιδιαίτερες περιστάσεις που δημιουργεί η σημερινή οικονομική κρίση ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός θα ξαναβρεθεί αντιμέτωπος με μια θολή, αβέβαιη και δίχως επαρκείς συνταγματικές εγγυήσεις κατάσταση 'έκτακτης ανάγκης'. Το βιβλίο ουσιαστικά συνιστά ένα αγωνιστικό μάθημα συνταγματικής ιστορίας προς την κατεύθυνση αυτή. Έτσι, κατά το συγγραφέα, για κανέναν λόγο δεν είναι δυνατόν να δεχθούμε ότι ο περιορισμός των ελευθεριών που το Σύνταγμα εγγυάται είναι δυνατόν να δικαιολογηθεί. Όπως υπογραμμίζει: «Συμπερασματικά και χωρίς βεβαίως να προσδίδονται στο συνταγματικό κείμενο –'μεταφυσικά χαρακτηριστικά' που να το καθιστούν 'άτρωτο' απέναντι στην κανονιστική δύναμη του πραγματικού, το Σύνταγμα έχει θεσπισθεί προεχόντως για περιόδους κρίσεων και ακριβώς στις περιόδους αυτές πρέπει να αναδεικνύονται η αυξημένη τυπική ισχύς και ο θεμελιώδης χαρακτήρας του. Σε ομαλές περιόδους η αναγκαιότητα εφαρμογής του Συντάγματος δεν αμφισβητείται. Εάν ένα Σύνταγμα δεν επιβάλει την κανονιστική του δύναμη σε έκτακτες περιστάσεις, τότε έχει απολέσει τον ιστορικό ρόλο του»¹⁰.

Στην εποχή της χειρότερης μεταπολεμικής οικονομικής κρίσης από την οποία διέρχονται τα σημερινά συστήματα και του κλιμακούμενου πολέμου κατά της τρομοκρατίας, η θέση του συγγραφέα μπορεί να ακούγεται ως «ρομαντικός νομικισμός». Η ιδέα ότι το δίκαιο της ανάγκης συνιστά μια εξωθεσμική μορφή κρατικής δράσης, που μπορεί στην καλύτερη περίπτωση να νομιμοποιηθεί *ex post* έχει κυριαρχήσει στη θεωρία και τη νομολογία¹¹. Ένας από τους λόγους του ανανεωμένου ενδιαφέροντος για το έργο του Carl Schmitt τις τελευταίες δεκαετίες συνδέεται αναμφίβολα με τη δυνατότητά του να αναδείξει μια, υποτίθεται, θεμελιώδη αδυναμία του συνταγματικού κράτους δικαίου να αναμετρηθεί με τις περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης.

Ωστόσο, η αράγιστη πίστη του συγγραφέα στην αδιαπραγμάτευτη αξία της συνταγματικής νομιμότητας υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, όχι μόνο συνεχίζει να εκφράζει μέρος της θεωρίας αλλά φέρνει επιπλέον στο φως και μια θέση που τα

⁹ Μια από τις βασικές θέσεις του συγγραφέα είναι ότι «[τ]α ατομικά δικαιώματα είναι πρωτίστως δικαιώματα των μειοψηφιών (οι πλειοψηφίες δεν έχουν συνήθως ανάγκη προστασίας), έτσι ώστε το δημόσιο συμφέρον στις περιπτώσεις αυτές να είναι το συμφέρον των λίγων και όχι οι απόψεις ή οι επιθυμίες των πολλών», ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.* σ. 197, ενώ όπως υπογραμμίζει, «[η] επίκληση του δημοσίου συμφέροντος ως ενός «υπεραγαθού» που μπορεί να δικαιολογήσει αποκλίσεις από το συνταγματικό κείμενο είναι προφανές ότι αυξάνεται όσο εντείνεται και η οικονομική κρίση», *ibid.*, σ. 200.

¹⁰ Βλ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟ, *ό.π.* σ. 84-85

¹¹ Βλ. O. GROSS, «Chaos and Rules: Should Responses to Violent Crises Always be Constitutional?», *Yale Law Journal*, 5/2003, σ. 1011-1099.

δικαστήρια έχουν τολμήσει να διατυπώσουν σε πολύ κρίσιμες στιγμές της συνταγματικής ιστορίας. Όπως διακήρυξε το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο των Η.Π.Α. σε μια απόφαση κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου: «Το Σύνταγμα είναι ένας νόμος για τους κυβερνώντες και τον Λαό, για την περίοδο του πολέμου και της ειρήνης, και καλύπτει με την ασπίδα της προστασίας του όλες τις τάξεις ανθρώπων σε όλους τους χρόνους και κάτω από οποιαδήποτε περίσταση. Κανένα δόγμα με πιο καταστροφικά επακόλουθα δεν έχει παράγει το ανθρώπινο πνεύμα, από αυτό που λέει ότι οι ρυθμίσεις του Συντάγματος μπορούν να τεθούν εκτός ισχύος σε οποιαδήποτε από τις επείγουσες ανάγκες της διακυβέρνησης. Το δόγμα αυτό οδηγεί ευθέως σε αναρχία ή δικτατορία, αλλά η θεωρία της ανάγκης στην οποία στηρίζεται είναι απολύτως εσφαλμένη. Εντός των πλαισίων του Συντάγματος, το κράτος διαθέτει όλες τις εξουσίες που απαιτούνται για τη διατήρηση της ύπαρξής του, όπως άλλωστε έχουν ευτυχώς αποδείξει όλες οι προσπάθειες να ανατραπεί η δίκαιη εξουσία του»¹².

Στη συλλογιστική αυτή, το κύριο συμπέρασμα που μπορεί να αντληθεί από το σύνολο της ανάλυσης του συγγραφέα, είναι ότι ένα πολιτικό σύστημα δύναται να βρεθεί σε 'κατάσταση έκτακτης ανάγκης' και περιστολής των δικαιωμάτων και των συνταγματικών ελευθεριών 'άρρητα', εξελικτικά και προοδευτικά μέσα από σταδιακές αρχικά, αλλά βαθμηδόν αυξανόμενες υποχωρήσεις των κρατικοδικαιικών εγγυήσεων. Με την έννοια αυτή, μια κατάσταση 'έκτακτης ανάγκης' δεν είναι απαραίτητο να κηρυχθεί τυπικά προκειμένου να προκύψει ως *de facto* επιχείρημα για τη δικαιολόγηση μιας κρατικής δράσης που στοχεύει στον δραστικό περιορισμό της κανονιστικότητας των συνταγματικών εγγυήσεων¹³. Αυτή η κερκόπορτα του τείχους της προστασίας που το Σύνταγμα εγγυάται, η οποία καθιστά πάντοτε μια ανοιχτή δυνατότητα την εκτροπή του δημοκρατικού συστήματος προς τον αυταρχισμό, αποτελεί το θεωρητικό επίκεντρο του ιστορικού-κανονιστικού παραδείγματος που ο συγγραφέας επιλέγει να εξετάσει στο βιβλίο αυτό.

2. Το συνταγματικό βάθος ενός 'σύντομου' ιστορικού παραδείγματος: Από το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου στο τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας. Το βιβλίο εξετάζει κριτικά την αλυσίδα εκείνη των ιστορικών γεγονότων που οδηγεί από το κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935 στην παλινόρθωση της βασιλείας στις 3 Νοεμβρίου 1935, κλείνοντας το ιστορικό κεφάλαιο της αβασίλευτης Β' Ελληνικής Δημοκρατίας. Η ανάλυση διαιρείται σε τρία μέρη, ένα εισαγωγικό στο οποίο συμπυκνώνεται η

¹² *Ex parte Milligan*, 71 US 2 (1866) σ. 120-121.

¹³ Για τη μελέτη πλήθους τέτοιων εξελίξεων στη μεταπολεμική ιστορία των φιλελεύθερων συστημάτων, S. LEVINSON, «Constitutional Norms in a State of Permanent Emergency», *Georgia Law Review* 40 (2006), σ. 719-35.

προβληματική των γεγονότων της οκτάμηνης περιόδου που εξετάζει ιστορικά ο συγγραφέας¹⁴ και δύο κεφάλαια (με τρία και τέσσερα μέρη αντίστοιχα), μέσα από τα οποία αναδεικνύονται οι δυο κεντρικές θέσεις του συγγραφέα. Έτσι, το *πρώτο κεφάλαιο* εξετάζει τα γεγονότα του 1935 υπό το πρίσμα της κρίσης του κοινοβουλευτισμού, των αιτιών της, των συνθηκών υπό τις οποίες αναπτύχθηκε και των προτεινόμενων την εποχή εκείνη τρόπων αντιμετώπισής της.¹⁵ Το *δεύτερο κεφάλαιο* επικεντρώνει στις κανονιστικές συνιστώσες του καθεστώτος ‘έκτακτης ανάγκης’ που κυοφορείται την περίοδο αυτή, με κυριότερα χαρακτηριστικά του τη δημιουργία ενός παρασυντάγματος συντακτικών πράξεων και ιδιοποίησης της νομοθετικής από την εκτελεστική εξουσία.¹⁶ Το βιβλίο κλείνει με το συμπέρασμα του συγγραφέα κατά της αναστολής των συνταγματικών εγγυήσεων μέσα από την επίκληση του οποιουδήποτε επιχειρήματος προστασίας του «κοινού καλού».¹⁷

α. Τα συνταγματικά γεγονότα του 1935 και η σημασία τους. Κατά το συγγραφέα τα γεγονότα του 1935 συνδέονται με τον εθνικό διχασμό, τη διαίρεση δηλαδή πολιτικών και κοινωνίας σε δυο αντίπαλα στρατόπεδα, το βενιζελικό και το αντιβενιζελικό. Πρόκειται για διαίρεση που, παρά τις τάσεις υπέρβασής της κατά τη δεκαετία του '20, οξύνεται και πάλι μετά τις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1933, οι οποίες φέρνουν τους αντιβενιζελικούς στην εξουσία, οδηγούν σε πραξικόπημα την ίδια νύχτα με επικεφαλής τον Ν. Πλαστήρα και κορυφώνονται με την απόπειρα δολοφονίας του Ελ. Βενιζέλου το ίδιο έτος.¹⁸ Ωστόσο, η τομή που θέτει σε κίνηση τα γεγονότα που θα οδηγήσουν στο τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας λαμβάνει χώρα την 1η Μαρτίου 1935. Πρόκειται για ένα κίνημα βενιζελικών κατά της κυβέρνησης του Π. Τσαλδάρη, καταδικασμένο στην αποτυχία, χωρίς ομοιογένεια και

¹⁴ Βλ. Εισαγωγή: Τα συνταγματικά γεγονότα του 1935 και η σημασία τους, *ibid*, σ. 29-86, όπως διαιρείται σε: Α. Τα συνταγματικά γεγονότα του 1935 και Β. Η σημασία των συνταγματικών γεγονότων του 1935, *ibid* σ. 29-62 και 63-86 αντίστοιχα.

¹⁵ Βλ. Πρώτο κεφάλαιο: Το πλαίσιο: Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο, οι κύριες απόψεις για την έξοδο από την κρίση και οι παρεκκλίσεις από τη συνταγματική νομιμότητα, *ibid* σ. 87-208, όπως διαιρείται σε: Α. Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και την Ευρώπη την περίοδο του μεσοπολέμου, Β. Οι κύριες απόψεις για την έξοδο από την κρίση, Γ. Οι παρεκκλίσεις από τη συνταγματική νομιμότητα την περίοδο του μεσοπολέμου, το θεωρητικό θεμέλιο και το μέσο επιβολής τους, *ibid*, σ. 87-112, 113-183 και 184-208.

¹⁶ Βλ. Δεύτερο κεφάλαιο: Το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας: Από την κατάσταση πολιορκίας στην παλινόρθωση της βασιλείας, *ibid* σ. 209-356, όπως διαιρείται σε: Α. Η πρώτη πράξη της θραύσης του συνταγματικού πλαισίου και οι συνέπειές της: Η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας και οι δίκες στα στρατοδικεία, Β. Το «παρασύνταγμα» της περιόδου: Οι συντακτικές πράξεις των κυβερνήσεων Π. Τσαλδάρη και Γ. Κονδύλη και τα ψηφίσματα της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης, Γ. Η ιδιοποίηση της νομοθετικής λειτουργίας από την εκτελεστική εξουσία, Δ. Το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας: Η πορεία από την αβασίλευτη στη βασιλευόμενη δημοκρατία, *ibid*, σ. 209-232, 233-293, 294-322 και 323-356.

¹⁷ Βλ. Επίλογος: Τύπος ή ουσία; Τήρηση του Συντάγματος ή παρέκκλιση χάριν του «κοινού καλού»; Ένα ανύπαρκτο δίλημμα; *ibid*, σ. 357.

¹⁸ Βλ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟ, *ό.π.* σ. 29-32.

αποσαφηνισμένους στρατηγικούς και ιδεολογικούς στόχους και δίχως την ξεκάθαρη υποστήριξη του Ελ. Βενιζέλου.¹⁹ Η κεντρικότερη συνέπεια του κινήματος αυτού είναι η επαναφορά του εθνικού διχασμού ο οποίος πλέον λαμβάνει τη θεσμική μορφή της ‘κατάστασης πολιορκίας’. Με τομή το κίνημα της 1ης Μαρτίου, όπως ο συγγραφέας παρατηρεί, «... αρχίζει η ‘θραύση’ του συνταγματικού πλαισίου [...]. Η χώρα κηρύσσεται σε κατάσταση πολιορκίας κατά παραβίαση των ουσιαστικών και διαδικαστικών προϋποθέσεων του Συντάγματος του 1927. Συλλαμβάνονται και φυλακίζονται πολιτικοί αντίπαλοι [...]. Συγκροτούνται έκτακτα στρατοδικεία [...]»²⁰.

Τα γεγονότα αυτά οδηγούν στην δημιουργία μιας παρα-συνταγματικής τάξης και στην ιδιοποίηση της νομοθετικής από την εκτελεστική λειτουργία. Όπως παρατηρεί ο συγγραφέας η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη εκδίδει συνολικά 46 συντακτικές πράξεις από την 1η Απριλίου 1935 έως την 1η Ιουλίου 1935, καταργώντας τη Γερουσία του Συντάγματος του 1927 και προκηρύσσει εκλογές για την εκλογή της Εθνοσυνέλευσης που θα ψηφίσει το νέο Σύνταγμα.²¹ Παράλληλα, οι διώξεις και εκκαθαρίσεις των βενιζελικών συνεχίζονται, οι ατομικές, πολιτικές και συλλογικές ελευθερίες περιστέλλονται (ιδίως οι ελευθερίες της έκφρασης και του συνεταιρίζεσθαι) ενώ «...η νομοθετική λειτουργία ασκείται εξολοκλήρου από την κυβέρνηση με τη μορφή αναγκαστικών νόμων και νομοθετικών διαταγμάτων»²². Πρόκειται για ένα ιδιότυπο ‘μικτό’ πολίτευμα²³, θα λέγαμε μια ‘στρατευμένη δημοκρατία’²⁴ όπου η νόμιμη εκλεγμένη κυβέρνηση συγκεντρώνει σχεδόν στο σύνολό της την εξουσία προστατεύοντας το δημόσιο συμφέρον έναντι ενός «εσωτερικού εχθρού». Στο περιβάλλον αυτό, οι εκλογές για την ανάδειξη της νέας Βουλής (Ε΄ Εθνοσυνέλευσης) διεξάγονται μεν στις 9 Ιουνίου 1935 χωρίς όμως τη συμμετοχή των βενιζελικών κομμάτων. Η αποχή των βενιζελικών από την αντιπολίτευση ενισχύει τους οπαδούς της παλινόρθωσης στη Βουλή και οδηγεί στη μαζική κύρωση και εκ των υστέρων νομιμοποίηση της νομοθεσίας έκτακτης ανάγκης της κυβέρνησης Π. Τσαλδάρη, ο οποίος παραμένει πρωθυπουργός. Η Εθνοσυνέλευση εγκρίνει τη διενέργεια δημοψηφίσματος για τη διατήρηση ή μη της βασιλείας και μετά από δέκα μέρες αναστέλλει τις εργασίες της για ένα τρίμηνο²⁵.

¹⁹ *Ibid* σ. 32.

²⁰ *Ibid* σ. 49-50.

²¹ *Ibid* σ. 50-51.

²² *Ibid* σ. 51.

²³ *Ibid* σ. 52.

²⁴ Με την ευρύτερη έννοια της δημοκρατίας η οποία αναστέλλει την προστασία των συνταγματικών ελευθεριών προκειμένου να ‘απαγορεύσει’ την πολιτική συμμετοχή των εσωτερικών της εχθρών. Πρόκειται για όρο *latu sensu* που θα μπορούσε να χαρακτηρίσει τη λειτουργία του ελληνικού πολιτεύματος από το 1935 μέχρι το 1975 με βάση την ανάλυση του συγγραφέα, βλ. Α. ΣΑΪΟ (επιμ.), *Militant Democracy*, Eleven International Publishing, Utrecht 2004.

²⁵ Βλ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟ, *ό.π.* σ. 55-56.

Μέσα σε ένα πολιτικό κλίμα φορτισμένο από την απειλή μιας νέας παγκόσμιας σύρραξης ξεσπάει το πραξικόπημα του Γ. Κονδύλη (10 Οκτωβρίου 1935) με στόχο την άμεση παλινόρθωση της βασιλείας. Με τη δικαιολογία ότι προετοιμάζονταν η ματαίωση του δημοψηφίσματος για το πολιτειακό, η κυβέρνηση Γ. Κονδύλη καταλαμβάνει την εξουσία κατά πλήρη παράβαση των συνταγματικών εγγυήσεων, διορίζεται από μια στρατιωτική επιτροπή και ορκίζεται ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης.²⁶ Με ψήφισμά της, στις 10 Οκτωβρίου 1935 η Εθνοσυνέλευση καταργεί το Σύνταγμα του 1927 και επαναφέρει το πολίτευμα της βασιλείας,²⁷ απόφαση που επικυρώνεται τυπικά με το πιο «νόθο»²⁸, κατά το χαρακτηρισμό του συγγραφέα, δημοψήφισμα της ελληνικής πολιτικής ιστορίας, με το οποίο και πέφτουν οι τίτλοι τέλους για τη σύντομη Β' Ελληνική Δημοκρατία στις 3 Νοεμβρίου 1935.

Κατά το συγγραφέα, η σημασία της οκτάμηνης αυτής ιστορικής περιόδου είναι αντιστρόφως ανάλογη προς τη διάρκειά της. Έτσι αφενός σηματοδοτεί τη μετάβαση στη βασιλεία, αλλά και σε μια κατάσταση συνταγματικής ανασφάλειας, 'κατάστασης πολιορκίας' η οποία διαρκεί μέχρι τη μεταπολίτευση. Στο ίδιο πλαίσιο, θεωρεί τα γεγονότα της περιόδου αυτής κρίσιμα για την ερμηνεία σύγχρονων διατάξεων του Συντάγματος του 1975, όπως το άρθρο 48 Σ για την κατάσταση πολιορκίας, τα άρθρα 43 §§ 2 και 4 Σ και 44 § 1 Σ που αφορούν τη νομοθέτηση από την πλευρά της εκτελεστικής λειτουργίας (κανονιστικά προεδρικά διατάγματα και κανονιστικές πράξεις) και το δίκαιο της ανάγκης, τις διατάξεις που αφορούν την ελάχιστη διάρκεια της βουλευτικής συνόδου και τους περιορισμούς στην αναστολή της (40 §§ 2 και 3 και 64 § 2).²⁹

Ο συγγραφέας υποστηρίζει, διόλου αβάσιμα, ότι μια δεύτερη ανάγνωση των γεγονότων της περιόδου αυτής θέτει σε αμφισβήτηση κλασικά αναλυτικά εργαλεία προσέγγισης της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. Έτσι, όπως επισημαίνει επανειλημμένα, ο ρόλος των ξένων δυνάμεων και των πιέσεων από τις οικονομικές εξελίξεις υπερτονίζεται³⁰, και αντίστοιχα υποτιμάται η κρισιμότητα των προσωπικοτήτων στην ελληνική πολιτική ιστορία.³¹ Πρόκειται για μια αξιολογική θέση που πράγματι συνάδει με τον γενικότερο προσωποκεντρικό χαρακτήρα της ελληνικής πολιτικής ζωής και θα μπορούσε επίσης να συγκροτήσει τη βάση, για μια ιστορική προσέγγιση του αρχηγοκεντρικού χαρακτήρα των ελληνικών πολιτικών κομμάτων της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

²⁶ *Ibid*, σ. 56 επ.

²⁷ *Ibid*, σ. 61.

²⁸ *Ibid*, σ. 62-63.

²⁹ *Ibid*, σ. 66-67, ενώ είναι πολύ ενδιαφέρουσα η ερμηνευτική αντιστοίχιση μεταξύ αναγκαστικών νόμων και κυβερνητικών πράξεων, μέσα από τη σκοπιά της εκφοράς και στις δυο περιπτώσεις πολιτικών, ανέλεγκτων δικαστικά κρίσεων της εκτελεστικής λειτουργίας.

³⁰ *Ibid*, σ. 68 επ. και 77 επ.

³¹ *Ibid*, σ. 78.

β. Μάθημα συνταγματικής ιστορίας I: Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στο μεσοπόλεμο, αίτια και προτάσεις για την αντιμετώπισή της. Κατά το συγγραφέα τα ιστορικά γεγονότα του 1935 εντάσσονται στο γενικότερο περιβάλλον της κρίσης του κοινοβουλευτισμού. Πράγματι, όπως παρατηρεί, αν ο 19^{ος} αιώνας ήταν ο αιώνας της ανόδου του κοινοβουλευτισμού, η δεκαετία του '30 σηματοδοτεί τη χρεοκοπία του.³² Είναι στο πλαίσιο αυτό που διατυπώνονται την εποχή εκείνη φωνές υπέρ της στροφής προς το αμερικανικό προεδρικό πολίτευμα και υπέρ της ενίσχυσης της εκτελεστικής λειτουργίας, με πιο ακραίες τις φωνές εκείνες που προτείνουν την ολική ή μερική παρέκκλιση από τη συνταγματική νομιμότητα.³³ Μάλιστα, όπως ο συγγραφέας παρατηρεί, ως κυρίαρχη αιτία για την κρίση αυτή εμφανίζεται να θεωρείται η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου.

Για την ακρίβεια, η κρατούσα την εποχή εκείνη άποψη την οποία από μια κριτική σκοπιά υιοθετεί και ο συγγραφέας, και η οποία ηχεί περίεργα επίκαιρη και σήμερα, είναι ότι η μετάβαση από ένα καθεστώς ελεύθερης οικονομίας σε ένα μοντέλο παρέμβασης του κράτους στην αγορά, υποβαθμίζει το ρόλο του κοινοβουλίου ενισχύοντας αντίθετα το ρόλο της εκτελεστικής λειτουργίας.³⁴ Στη θεώρηση αυτή, ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους ταυτίζεται ουσιαστικά με τη δημιουργία ενός ισχυρού εκτελεστικού κρατικού μηχανισμού. Περαιτέρω, με την κρίση του κοινοβουλευτισμού συνδέονται την εποχή αυτή, τόσο ο κατακερματισμός των κομμάτων και η δυσλειτουργία του πολιτικού συστήματος, ο περιορισμός των ατομικών ελευθεριών με τη δικαιολογία της ανόδου του κομμουνισμού, αλλά και η ανάγκη αναπροσδιορισμού του ρόλου του ευρωπαϊκού κοινοβουλευτισμού ο οποίος μεταβαίνει από τη βασιλεία σε μια εποχή σταδιακής επικράτησης της αβασιλευτής δημοκρατίας.³⁵

Στο πλαίσιο αυτό, δύο είναι οι απόψεις που προτείνονται ως απάντηση και διέξοδος από την κρίση του κοινοβουλευτισμού. Η πρώτη, η πιο ακραία από τις δυο και η οποία εν τέλει επικρατεί, είναι αυτή που προτείνει την επιβολή μιας προσωρινής ή μόνιμης δικτατορίας. Πρόκειται για άποψη η οποία συντονίζεται με το γενικότερο κλίμα ανόδου του φασισμού και του ναζισμού στην Ευρώπη και η οποία είναι τόσο διαδεδομένη που, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί αντικείμενο ακόμη και θεωρητικού

³² *Ibid*, σ. 88-89. Όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, «Ενδεικτικοί της κριτικής που ασκείται στον κοινοβουλευτισμό την εποχή εκείνη είναι οι επιθετικοί προσδιορισμοί που τον συνοδεύουν: «ανήθικος», «νόθος», «άκρατος», «ψευδοκοινοβουλευτισμός» και «σκουριασμένος» κοινοβουλευτισμός. Επίσης, ο κοινοβουλευτισμός ταυτίζεται με έννοιες όπως «συναλλαγή», «ευνοιοκρατία», «ανεψιοκρατία», «γεροντοκρατία» και «βουλευτοκρατία» και εμφανίζεται ως η αιτία κάθε δεινού, από την έλλειψη κυβερνητικής σταθερότητας μέχρι και την οικονομική κρίση».

³³ *Ibid*, σ. 93-94.

³⁴ *Ibid*, σ. 95 επ.

³⁵ *Ibid*, σ. 103 επ.

προβληματισμού στην Ελλάδα³⁶. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο συγγραφέας: «Μπορεί στο ευρύ κοινό να είναι γνωστή η φασιστική Ιταλία του Μουσολίνι από το 1922 και η ναζιστική Γερμανία του Χίτλερ από το 1933, δικτατορίες υπήρχαν όμως και σε πολλά άλλα μέρη της Ευρώπης. Εκτός από την Ιταλία και τη Γερμανία, δικτατορίες και γενικότερα αυταρχικά καθεστώτα υπήρχαν στα Βαλκάνια (Τουρκία, Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία), στην Κεντρική Ευρώπη (Ουγγαρία, Αυστρία), στις Βαλτικές χώρες (Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία) και στην Ιβηρική Χερσόνησο (Πορτογαλία)». ³⁷ Οι φωνές που υποστηρίζουν τη μετάβαση προς ένα δικτατορικό καθεστώς διαφοροποιούνται ωστόσο ως προς τον προσωρινό ή μόνιμο χαρακτήρα του, προτείνοντας από ακραίες μέχρι και ηπιότερες εκδοχές του καθεστώτος ‘έκτακτης ανάγκης’.³⁸

Η δεύτερη ηπιότερη εκδοχή που προτείνεται το διάστημα αυτό είναι η ενίσχυση της εκτελεστικής έναντι της νομοθετικής λειτουργίας.³⁹ Πρόκειται για άποψη η οποία θεμελιώνεται στην ανάγκη αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης μέσα από «τεχνοκρατικές» επιλογές⁴⁰ και η οποία συμπληρώνεται την εποχή εκείνη από το επιχείρημα της ανάγκης επίτευξης κυβερνητικής σταθερότητας. Τα μέσα που προτείνονται είναι η προσφυγή σε κατάσταση πολιορκίας, η ενίσχυση του ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας με την αύξηση της θητείας και των αρμοδιοτήτων του, ο περιορισμός των αρμοδιοτήτων της Βουλής.⁴¹ Παράλληλα, ο συγγραφέας επισημαίνει την ανάδυση την εποχή αυτή, θεωριών περί «θεσμικών αντιβάρων» από τους Α. Σβώλο και Α. Παπαναστασίου, με κατεύθυνση κυρίως την άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας και την ανεξαρτησία της κρατικής γραφειοκρατίας.⁴² Ιδιαίτερα προσελκύουν στο πλαίσιο αυτό το ενδιαφέρον του συγγραφέα οι δυο αποτυχημένες απόπειρες αναθεώρησης του Συντάγματος του 1927, μια γνωστή και μια άγνωστη. Η πρώτη κινείται από τους Φιλελεύθερους το 1932 και στοχεύει στην ενίσχυση της εκτελεστικής λειτουργίας.⁴³ Η δεύτερη, η περίφημη Επιτροπή Σ. Παπαφράγκου (τότε πρόεδρος του ΣτΕ) με παρόμοια στόχευση προτείνει μεταξύ άλλων «...την απευθείας εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας από τον λαό, τη θέσπιση αυστηρότερων προϋποθέσεων για την υποβολή προτάσεων δυσπιστίας, τη

³⁶ Βλ. τις περίφημες συζητήσεις της Παντείου Σχολής Πολιτικών Επιστημών με θέμα «Κοινοβουλευτισμός ή δικτατορία: Το δίλημμα της εποχής», *ibid*, σ. 120 αλλά και την έρευνα της Καθημερινής της 14ης Ιανουαρίου 1934 με απαντήσεις πολιτικών της εποχής πάνω στο δίλημμα δημοκρατία ή δικτατορία, την οποία αναλύει ο συγγραφέας, *ibid*, σ. 123..

³⁷ *Ibid* σ. 114.

³⁸ *Ibid*, σ. 128-129.

³⁹ Όπως όμως ορθά παρατηρεί ο συγγραφέας, «...τα όρια ανάμεσα στις δυο κατηγορίες είναι ρευστά», *ibid*, σ. 133.

⁴⁰ *Ibid*, σ. 137.

⁴¹ *Ibid*, σ. 139 επ.

⁴² *Ibid*, σ. 145 επ.

⁴³ *Ibid*, σ. 155.

διάλυση της Βουλής από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με πρόταση της κυβέρνησης...»⁴⁴ αλλά και ρυθμίσεις πρωτοποριακές για την εποχή, όπως η καθιέρωση συστήματος προληπτικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, η συνταγματική προστασία των ενοχικών δικαιωμάτων, η απαγόρευση μεταβολής του εκλογικού νόμου για χρονικό διάστημα δυο ετών πριν τις εκλογές κ.ά.⁴⁵

γ. Μάθημα Συνταγματικής Ιστορίας II: Το πέρασμα στην ‘κατάσταση πολιορκίας’ και η κατάλυση του κράτους δικαίου. Το δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει αναλυτικά τη γένεση και διαμόρφωση της ‘κατάστασης πολιορκίας’ και τη σταδιακή διάτρηση του κράτους δικαίου μέσα από την υποκατάσταση της συνταγματικής και νομοθετικής τάξης με συντακτικές πράξεις και αναγκαστικούς νόμους. Μολονότι είχε προηγηθεί η κήρυξη της χώρας σε ‘κατάσταση πολιορκίας’, ήδη δυο φορές το 1922, το 1923 για την καταστολή κινημάτων και απεργιακών κινητοποιήσεων, αλλά και το 1925 για την εγκατάσταση της δικτατορίας του στρατηγού Θ. Παγκάλου, η κήρυξη της χώρας σε ‘κατάσταση πολιορκίας’ με την εκδήλωση του κινήματος της 1 Μαρτίου 1935 θέτει σε κίνηση μια σειρά γεγονότων που θα οδηγήσουν μεθοδικά στην μεταξική δικτατορία (1936). Όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, «[η] αντισυνταγματικότητα, και μάλιστα από πολλαπλή άποψη, της κήρυξης της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας την 1^η Μαρτίου του 1935 δεν μπορεί να αμφισβητηθεί»⁴⁶ τόσο από την άποψη της παραβίασης των σχετικών ουσιαστικών, όσο και των διαδικαστικών συνταγματικών προϋποθέσεων.⁴⁷ Πρόκειται για μια συνταγματική εκτροπή που επισφραγίζεται από την ΚΔ’ συντακτική πράξη της 14ης Μαΐου 1935 με την οποία επιτρέπεται πλέον η κήρυξη της ‘κατάστασης πολιορκίας’ με την αόριστη επίκληση της «διαταράξεως ή απειλής της δημοσίας τάξεως»⁴⁸.

Παράλληλα, η πλήρης διάτρηση του κράτους δικαίου την περίοδο αυτή αποτυπώνεται στις δίκες των κινηματιών του 1935 από έκτακτα στρατοδικεία κατά παραβίαση της γενικότερης εύνοιας των ελληνικών Συνταγμάτων έναντι των πολιτικών εγκληματιών.⁴⁹ Στο ίδιο πλαίσιο, οι συντακτικές πράξεις των κυβερνήσεων Π. Τσαλδάρη και Γ. Κονδύλη, καθώς και τα ψηφίσματα της Ε’ Εθνοσυνέλευσης σταδιακά χτίζουν το παρασύνταγμα της περιόδου αυτής. Με συνολικά 46

⁴⁴ *Ibid*, σ. 171 επ.

⁴⁵ *Ibid*, σ. 178 επ.

⁴⁶ *Ibid*, σ. 210.

⁴⁷ *Ibid*, σ. 210-211, όπου ο συγγραφέας παρατηρεί ότι, «...από την άποψη των ουσιαστικών προϋποθέσεων κατά το άρθρο 97 του Συντάγματος 1927 ο νόμος περί κατάστασης πολιορκίας μπορούσε να περιορισθεί μόνο σε «περίπτωσιν εμπολέμου καταστάσεως ή γενικής ένεκεν εξωτερικών κινδύνων επιστρατεύσεως» [...] Δεύτερον και από την άποψη των διαδικαστικών προϋποθέσεων, το ίδιο το άρθρο του Συντάγματος του 1927 απαιτούσε την προηγούμενη άδεια της Βουλής και της Γερουσίας...».

⁴⁸ *Ibid*, σ. 216.

⁴⁹ Βλ. την αντίστιξη που επιχειρεί εδώ ο συγγραφέας, *ibid*, σ. 219 επ. και 221 επ. αντίστοιχα.

συντακτικές πράξεις η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη και 13 η κυβέρνηση Γ. Κονδύλη μονιμοποιούν το καθεστώς ‘προσωρινής’ συνταγματικής εκτροπής του πολιτεύματος.⁵⁰ Με τις συντακτικές αυτές πράξεις καταργείται η Γερουσία του Συντάγματος του 1927, προκαλείται η διάλυση της Βουλής για την ψήφιση νέου Συντάγματος, ρυθμίζεται η πολιτική ‘εκκαθάριση’ του κρατικού μηχανισμού από τους ‘αντιφρονούντες’, αλλά και από τα πανεπιστήμια (με χαρακτηριστικότερη τη δίωξη του Α. Σβώλου από τη Νομική Σχολή Αθηνών, παρά τη συμβολική αντίσταση που αυτή προβάλλει⁵¹) ενώ, συνεχίζοντας την παράδοση του «κατοχυρωτικού» και του «ιδιώνυμου» των Α. Παπαναστασίου και Ελ. Βενιζέλου, επιβάλλονται διώξεις στην έκφραση και τον τύπο⁵². Χαρακτηριστική της κατάλυσης του κράτους δικαίου την περίοδο αυτή, είναι η συντακτική πράξη για την κατάσχεση των περιουσιών των κινηματιών και τη συλλογική ευθύνη των συζύγων τους (!) η οποία συναντά και τη συμβολική αντίσταση του Συμβουλίου της Επικρατείας.⁵³ Το ανώτατο δικαστήριο τηρεί την περίοδο αυτή μια κυμαινόμενη στάση, αποδεχόμενο αρχικά τις συντακτικές πράξεις και εκφράζοντας στη συνέχεια, αν και μεμονωμένα και μερικά την αμφισβήτησή του⁵⁴.

Η αλλοίωση του πολιτεύματος κατά το 1935 συμπληρώνεται με τα 8 ψηφίσματα της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης με σημαντικότερα αυτά που «...αφορούν το πολιτειακό (το πρώτο της 10^{ης} Ιουλίου περί διενέργειας δημοψηφίσματος και το δεύτερο της 10^{ης} Οκτωβρίου 1935 περί άμεσης κατάργησης της αβασίλευτης δημοκρατίας και επικυρωτικού δημοψηφίσματος)»⁵⁵ αλλά και του ψηφίσματος (5 Ιουλίου 1935) με το οποίο κυρώνονται μαζικά οι συντακτικές πράξεις της κυβέρνησης Π. Τσαλδάρη. Πρόκειται για αλλοίωση η οποία εντάσσεται στο γενικότερο πνεύμα ιδιοποίησης της νομοθετικής από την εκτελεστική λειτουργία, η οποία αποτυπώνεται ιδίως στην έκδοση αναγκαστικών νόμων και νομοθετικών διαταγμάτων την περίοδο αυτή⁵⁶. Ο συγγραφέας στέκεται με προβληματισμό στο ζήτημα της αδυναμίας δικαστικού ελέγχου «...των προϋποθέσεων του δικαίου της

⁵⁰ *Ibid*, σ. 233 επ.

⁵¹ Βλ. το χρονικό της δίωξης του Α. Σβώλου, *ibid*, σ. 250-263.

⁵² *Ibid*, σ. 263.

⁵³ *Ibid*, σ. 273, όπου ο συγγραφέας παρατηρεί ότι, «Ενόψει της προφανούς αντισυνταγματικότητας των διατάξεων περί κατάσχεσης των περιουσιών των κατηγορουμένων για το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου και των συζύγων τους, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η έκφραση απλών «αμφιβολιών» για την συνταγματικότητα των διατάξεων αυτών από το Συμβούλιο της Επικρατείας δεν ήταν αρκετή. Ωστόσο, το συγκεκριμένο πρακτικό αποτελεί [...] μια από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις δικαστικής ανεξαρτησίας στο μεσοπόλεμο».

⁵⁴ Βλ. την ανάλυση του συγγραφέα επί του Πρακτικού Επεξεργασίας της Ολομέλειας του ΣτΕ 830/1935, όπου ο εισηγητής Σ. Σολιώτης, «...προτείνει να μην εγκριθεί το σχέδιο διατάγματος με το σκεπτικό ότι στηρίζεται σε άκυρο αναγκαστικό νόμο...», *ibid*, σ. 277.

⁵⁵ *Ibid*, σ. 291.

⁵⁶ *Ibid*, σ. 300.

ανάγκης λόγω του ‘πολιτικού’ » χαρακτήρα των σχετικών κρίσεων...»⁵⁷ κυρίως σε σχέση με τη σύγχρονη προβληματική του ‘δικαίου της ανάγκης’, όπως αυτό αναγνωρίζεται μέσα από την απουσία δικαστικού ελέγχου των κυβερνητικών πράξεων και της αναγκαιότητας έκδοσης πράξεων νομοθετικού περιεχομένου, η οποία, σύμφωνα με το Συμβούλιο της Επικρατείας, ανάγεται στη σφαίρα της πολιτικής ευθύνης των οργάνων του κράτους⁵⁸.

Η ανάλυση καταλήγει μέσα από την εμβάθυνση σε κεντρικά γεγονότα της πορείας προς το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας και την επικύρωσή της με το νόθο δημοψήφισμα του 3 Νοεμβρίου του 1935 και την παλινόρθωση της βασιλείας. Κεντρικός άξονας της προσέγγισης των γεγονότων είναι η ανάλυση της πολιτικής κρίσης και της σύγκρουσης των πολιτικών προσώπων της εποχής. Ιδίως δίνεται έμφαση στην ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο η σταδιακή και μεθοδική εκτροπή από το πολίτευμα, ήδη από την 1η Μαρτίου 1935, καλλιεργεί το έδαφος για την πολιτική και συνταγματική νομιμοποίηση ακόμη και προφανών εκτροπών της συνταγματικής νομιμότητας. Χαρακτηριστική στο πλαίσιο αυτή είναι η απόφαση επιστροφής στη βασιλεία με ψήφισμα της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης σε ένα πλαίσιο πλήρους απαξίωσης της επικείμενης λαϊκής βούλησης (το ‘εικονικό’ δημοψήφισμα ακολουθεί στις 3 Νοεμβρίου 1935).⁵⁹

Τέλος, το βιβλίο κλείνει μέσα από το συμπέρασμα του συγγραφέα για το κεντρικότερο δίδαγμα που η έρευνα της περιόδου των γεγονότων του 1935 φέρνει στο επίκεντρο για το σύγχρονο συνταγματισμό, ο οποίος αναπτύσσεται, όπως και τότε, σε μια περίοδο πρωτοφανούς, για τα δεδομένα της μεταπολίτευσης, κρίσης. Κατά την άποψη του, το Σύνταγμα και η πιστή τήρησή του δεν μπορεί να είναι παρά η μοναδική πυξίδα για την έξοδο από την κρίση αυτή: «Γιατί, όπως τονίζει ο Hesse, ένα Σύνταγμα που δεν γίνεται σεβαστό σε εποχές κρίσεων, χάνει το νόημά του. Ή αλλιώς, ένα Σύνταγμα που εφαρμόζεται σε ανέφελους περιόδους και παραβιάζεται σε δύσκολες εποχές δεν είναι Σύνταγμα»⁶⁰.

3. Συμπεράσματα: Η κανονιστικότητα του ιστορικού επιχειρήματος και η σύγχρονη πραγματικότητα της ‘έκτακτης ανάγκης’. Μια από τις ουσιαστικότερες εισφορές του βιβλίου είναι η μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετεί ως προς τη σχέση μεταξύ συνταγματικής ιστορίας και συνταγματικού δικαίου ή καλύτερα συνταγματισμού. Ο συγγραφέας απωθεί την άποψη πως η συνταγματική ιστορία είναι απλώς «αφήγηση γεγονότων». Αυτό επιβεβαιώνεται ήδη από τον τρόπο

⁵⁷ *Ibid*, σ. 306.

⁵⁸ *Ibid*, σ. 319.

⁵⁹ *Ibid*, σ. 323 επ.

⁶⁰ *Ibid*, σ. 358.

της αφήγησης του βιβλίου, ο οποίος δεν ακολουθεί μια γραμμική χρονικότητα. Για τον συγγραφέα, η συνταγματική ιστορία εμπνέεται από ένα κανονιστικό επιχείρημα, που καθοδηγεί την ερμηνεία του συνταγματικού δικαίου ως συλλογικού εγχειρήματος, που εκτείνεται στο παρελθόν, στο παρόν και το μέλλον. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί: «Μπορεί στη συνταγματική ιστορία, όπως και στην ιστορία γενικά, να ενδιαφέρει η ακριβής καταγραφή των γεγονότων, η μεγαλύτερη δυνατή πληροφόρηση και η ανακάλυψη όσο το δυνατόν περισσότερων αγνώστων πτυχών της ιστορίας [...], η στόχευση όμως είναι διαφορετική. Αυτό που προεχόντως ενδιαφέρει το μελετητή στη συνταγματική ιστορία είναι να ανακαλύψει τί ίσχυε ως συνταγματικό δίκαιο σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, εάν αυτό που ίσχυε συμβάδιζε με το συνταγματικό κείμενο [...] και αν τα συνταγματικά προβλήματα της εποχής εκείνης εμφανίζουν κάποιον κοινό πυρήνα με τα συνταγματικά προβλήματα του σήμερα»⁶¹.

Η ιστορική ανάλυση του Συνταγματικού δικαίου δεν βρίσκεται σήμερα στο προσκήνιο της συνταγματικής ερμηνείας. Με την εξαίρεση έννομων τάξεων, όπως η αμερικανική, όπου η παράδοση της ιστορικής ερμηνείας (*originalism*)⁶² συνιστά ακόμη και σήμερα ιδιαιτερότητα που αποδίδεται στα χαρακτηριστικά της παράδοσής της, όλο και περισσότερο η ιστορικότητα των νομικών επιχειρημάτων συγκρούεται με την ανάγκη μιας εξελικτικής ερμηνείας των δικαιοκείμενων. Έτσι, στο πλαίσιο της ερμηνείας κυριαρχούν θεωρήσεις όπως αυτή του ΕΔΔΑ περί “living instrument” και των Συνταγματικών Δικαστηρίων του Καναδά και του Ισραήλ περί “living tree” και “living constitution”⁶³ οι οποίες υποστηρίζουν ερμηνείες του Συντάγματος ή καταστατικής για τα δικαιώματα σημασίας Συμβάσεων και Συνθηκών, με άξονα το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της σύγχρονης και όχι ιστορικής πραγματικότητας.

Ωστόσο, στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας ορθώνει ένα διαφορετικό επιχείρημα περί συνταγματικής ιστορίας και ιστορικής ερμηνείας, ένα επιχείρημα ‘εξελικτικής’ ή ‘ζωντανής’⁶⁴ ιστορικής ερμηνείας του Συντάγματος κατά τον προσφιλή όρο του Jack Balkin. Στο πλαίσιο αυτό, η συνταγματική ιστορία μετατρέπεται από στατική ανάλυση σε κανονιστικό επιχείρημα με τελεολογική στόχευση, το οποίο έχει τη δυνατότητα όχι μόνον να καθοδηγήσει, αλλά και να θεμελιώσει την ερμηνεία του σύγχρονου συνταγματικού κειμένου. Στη θεώρηση αυτή, το ισχύον Σύνταγμα δεν γίνεται αντιληπτό ως ένα κείμενο αποκομμένο από το ιστορικό παρελθόν, αλλά ως

⁶¹ *Ibid*, σ. 22.

⁶² Βλ. μεταξύ πολλών άλλων για το ρεύμα αυτό, H. J. POWELL, «The original understanding of original intent», *Harvard Law Review*, 1985, σ. 885-948.

⁶³ Βλ. στις θεωρήσεις αυτές την ανάλυση του A. BARAK, *Proportionality: Constitutional Rights and their limitations* (μετ. D. KALIR), Cambridge University Press, Cambridge/ New York, 2012, σ. 46-49.

⁶⁴ Πρβ. το εγχείρημα του J. M. BALKIN, *Living originalism*, The Balkan Press of Harvard University Press, Cambridge MA/ London 2011.

ένα σύνολο αρχών, αξιών και κανόνων με διαχρονική ρυθμιστική αξία, ως ένας τύπος κανονιστικής συνεκτικότητας που υπερβαίνει το στοιχείο της απλής ιστορικής συνέχειας. Πρόκειται για προσέγγιση, η οποία, όπως παρουσιάζεται από το συγγραφέα, εξυπηρετεί έναν ιδιαίτερα ουσιαστικό σκοπό, καθώς λειτουργεί προστατευτικά αποτρέποντας την «επανάληψη της ιστορίας». Με την έννοια αυτή, οι ιστορικά διαπιστωμένες εκτροπές του παρελθόντος μετατρέπονται σε συσσωρευμένη ιστορική εμπειρία, η οποία περιφρουρεί τη συνταγματική σταθερότητα σήμερα και στο μέλλον.

Η σημαντικότερη, ωστόσο, εισφορά του συγγραφέα είναι η ανάλυση για την αναστολή της ισχύος των δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια μιας κατάστασης 'έκτακτης ανάγκης'. Στη θεωρία επικρατούν ουσιαστικά δυο απόψεις για την ενίσχυση της εκτελεστικής λειτουργίας και την προσωρινή αναστολή της προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων και εγγυήσεων, μια *ήπια* και μια *αυστηρή*.⁶⁵ Η πρώτη *αυστηρή* άποψη θεωρεί ότι το Σύνταγμα θα πρέπει να αναστέλλεται μερικά στη διάρκεια μιας 'έκτακτης ανάγκης' τόσο για να αμυνθεί απέναντι σε θεσμικές παραβιάσεις του και να διατηρήσει το τυπικό του κύρος, όσο και για να έχει τη δυνατότητα να ελιχθεί με τρόπο ελαστικό προς την αντιμετώπιση μιας εξαιρετικής κατάστασης ανάγκης.⁶⁶ Υπό την εκδοχή αυτή, η εκτελεστική λειτουργία ενισχύεται σε βάρος της νομοθετικής και της δικαστικής με στόχο την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, με πιο ακραίο ιστορικό παράδειγμα αυτό της εφαρμογής του Συντάγματος της Βαϊμάρης⁶⁷. Στο πλαίσιο αυτό, η νομιμοποίηση της εκτελεστικής λειτουργίας επιτυγχάνεται με αναγωγή στο σκοπό του δημοσίου συμφέροντος που θα πρέπει να εξυπηρετηθεί, αλλά και στην ανάγκη συγκέντρωσης της κρατικής εξουσίας για την αντιμετώπιση σοβαρών έναντι δημοσίων αγαθών απειλών.⁶⁸ Πρόκειται για μια εκδοχή που ενέχει σοβαρούς φυσικά κινδύνους αυθαιρεσίας από την πλευρά της

⁶⁵ Βλ. E. A. POSNER/ A. VERMEULE, «Accommodating Emergencies», Public Law and Legal Theory Wo. Pa. No 48, University of Chicago Law School, Σεπτέμβριος 2003, σ. 1-3.

⁶⁶ Για το λόγο αυτό και σε ένα πρώτο επίπεδο η κατοχύρωση 'καταστάσεων εξαιρέσεως' σε συνταγματικά και διεθνή κείμενα δεν είναι ασυνήθιστη. Για μια συγκριτική επισκόπηση των θεωρητικών τάσεων, βλ. O. GROSS/ F. NÍ AOLÁIN, *Law in times of crisis: Emergency powers in theory and practice*, Cambridge University Press, Cambridge / New York 2006.

⁶⁷ Που όμως έχει δώσει τη βάση για έναν ανοιχτό στην Ευρώπη θεωρητικό διάλογο πάνω στο ζήτημα αυτό, βλ. A. JAKAB, «German Constitutional Law and doctrine on State of Emergency –Paradigms and dilemmas of a traditional (Continental) discourse», *German Law Journal*, 5/2005, 453-478.

⁶⁸ Είναι χαρακτηριστική στο πλαίσιο αυτό η περίφημη ρήση του Δικαστή του US Supreme Court, Robert Jackson, στη μειοψηφία της υπόθεσης *Terminiello versus City of Chicago* (337 U.S. 1 1949, σ. 37), «The choice is not between order and liberty. It is between liberty with order and anarchy without either. There is danger that, if the Court does not temper its doctrinaire logic with a little practical wisdom, it will convert the constitutional Bill of Rights into a suicide pact». Πρβ. το σχόλιο του Ronald Dworkin για την Patriot Act (2003), «As Justice Jackson put it in an now often-quoted remark, we cannot allow our Constitution and our shared sense of decency to become a suicide pact», R. DWORKIN, «The threat to patriotism», *The New York Review of Books*, 31 Ιανουαρίου 2002. Βλ. στην κατεύθυνση αυτή τη θεωρία του R. A. POSNER, *Not a suicide pact: The Constitution in a time of national emergency*, Oxford University Press, Oxford/ New York 2006.

εκτελεστικής λειτουργίας.⁶⁹ Αντίστοιχα, η ήπια προσέγγιση θεωρεί ότι στο πλαίσιο της άσκησης της εκτελεστικής λειτουργίας ανήκει εκ των πραγμάτων η αποτελεσματική ικανοποίηση του δημοσίου συμφέροντος του οποίου τα ουσιαστικά όρια διευρύνονται σε εξαιρετικές συνθήκες έκτακτης ανάγκης, με αποτέλεσμα απλώς να γίνονται δεκτοί περισσότεροι ποσοτικά ή ποιοτικά περιορισμοί στην απόλαυση των συνταγματικών δικαιωμάτων.⁷⁰ Η διαφορά της άποψης αυτής έγκειται στο γεγονός ότι δεν θεωρεί ότι η περιστολή των συνταγματικών δικαιωμάτων σε μια κατάσταση 'έκτακτης ανάγκης' συνιστά ζήτημα πολιτικό, το οποίο υπόκειται στην ανέλεγκτη αρμοδιότητα της εκτελεστικής λειτουργίας, αλλά ζήτημα νομικό και γι' αυτό υποκείμενο σε δικαστικό έλεγχο (με τα γνωστά εργαλεία του κράτους δικαίου, την αρχή της αναλογικότητας, της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, την ανάγκη προστασίας της αξίας του ανθρώπου κ.λπ.).

Στις ρίζες αυτής της τελευταίας θεώρησης, αλλά σε μια δική της προοπτική εντάσσεται η θέση του συγγραφέα για την κατάσταση 'έκτακτης ανάγκης' στον ελληνικό και σύγχρονο ελληνικό συνταγματισμό. Ο συγγραφέας δεν αρνείται τη δυνατότητα περιορισμού των δικαιωμάτων ενόψει της ανάγκης εξυπηρέτησης σκοπών δημοσίου συμφέροντος, δεν αποδέχεται όμως ότι αυτή είναι ουδέτερη πολιτικού νοήματος ή ότι είναι δυνατόν να εκφεύγει από το πλαίσιο και τους ελέγχους του δημοκρατικού κράτους δικαίου, ιδίως όταν σε περιόδους κρίσης διευρύνεται υπερβολικά. Στο πρίσμα αυτό, η επιβολή περιορισμών στα συνταγματικά δικαιώματα ενόψει της ανάγκης προστασίας του δημοσίου συμφέροντος μπορεί σε κάποιες ιστορικές περιστάσεις να εμφανιστεί ως νομικά αναγκαία, αλλά δεν μπορεί ποτέ να κατανοηθεί ως αυθαίρετη ή απεριόριστη. Πολύ περισσότερο δεν είναι δυνατόν να λαμβάνει τέτοια μορφή ώστε να οδηγήσει στην παραβίαση του πυρήνα της συνταγματικής νομιμότητας, της προστασίας των δικαιωμάτων των μειοψηφιών έναντι της πλειοψηφίας η οποία συνιστά την *raison d' être* της ύπαρξης ενός Συντάγματος.⁷¹ Έτσι, ο συγγραφέας επιμένει στην πιστή θεσμικά τήρηση του συνταγματικού κειμένου *ιδίως* σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, χωρίς ωστόσο να αρνείται ότι μια κρίση ως πραγματικό γεγονός δεν είναι ικανή να προκαλέσει μια τέτοια τομή στη συνταγματική νομιμότητα, ώστε να οδηγήσει στην αναδιαπραγμάτευση του Συντάγματος μέσω της αναθεώρησής του⁷².

⁶⁹ Βλ. από τη σκοπιά αυτή το κείμενο των S. LEVINSON/J. M. BALKIN, «Constitutional Dictatorship: Its dangers and its design, *Minn. L. Rev.* 2009-2010, σ. 1790-1866.

⁷⁰ Βλ. E. A. POSNER/VERMEULE, *ό.π.* σ. 2-3.

⁷¹ Πρβ. εδώ τη ρήση του Δικαστή του US Supreme Court Arthur Goldberg στην υπόθεση Kennedy versus Mendoza-Martinez (372 US 144 1963, σ. 159-160), «While the Constitution protects against invasions of individual rights, it is not a suicide pact».

⁷² Πρβ. την ανάλυση του συγγραφέα για το σχέδιο συνταγματικής αναθεώρησης της Επιτροπής Σ. Παπαφράγκου, ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.* σ. 158 επ.

Το σημαντικότερο όμως συμπέρασμα του συγγραφέα είναι αυτό που αφορά την προστασία του συνταγματικού κειμένου από την –πέρα από τα κρατικά όργανα– κοινότητα των εφαρμοστών και των ερμηνευτών του. Συνεπώς, δεν είναι τυχαίο ότι ο συγγραφέας αναλύει τα ιστορικά γεγονότα τόσο από τη σκοπιά της ατομικής ευθύνης των προσωπικοτήτων, όσο και από τη σκοπιά της αποδοχής ή αντίστασής των παραβιάσεων της συνταγματικής νομιμότητας από τη νομική θεωρία και τη νομολογία των δικαστηρίων, ιδίως από το Συμβούλιο της Επικρατείας που παραδοσιακά αποτελεί στον ελληνικό συνταγματισμό τον τοποτηρητή των εγγυήσεων του κράτους δικαίου.

Η προσέγγιση αυτή μας δίνει ίσως το σημαντικότερο μάθημα συνταγματικής ιστορίας σε μια εποχή ‘έκτακτης ανάγκης’, όπως αυτή που διανύουμε σήμερα. Το Σύνταγμα είναι ένα κείμενο που αντλεί τη νομιμοποίησή του από την αποδοχή που τα μέλη μιας πολιτείας επιδεικνύουν έναντι της κανονιστικότητας, της εγγυητικής και συμβολικής του λειτουργίας. Το κύρος του αυξάνεται στο πλαίσιο μιας πολιτείας που το αποδέχεται και το εφαρμόζει, ενώ συρρικνώνεται σε μια πολιτεία που απαξιώνει ή δεν εγγυάται την τήρησή του. Η εποχή κρίσης, ως περίοδος αναδιάρθρωσης των αξιών μιας πολιτείας, είναι φυσικό να θέτει σε αμφισβήτηση την ισχύουσα συνταγματική τάξη και να μην επιτρέπει το σαφή διαχωρισμό μεταξύ της κρίσης του συνταγματικού κειμένου ως τέτοιου και της κρίσης του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος. Θεωρείται -και σε κάποιο βαθμό αυτό είναι αληθές- ότι αντανάκλωνται αμοιβαία. Ωστόσο, η σύγχυση αυτή δεν επιτρέπει να αμφιβάλλουμε ότι η απαξίωση του Συντάγματος δεν κατευθύνεται στο ίδιο το συνταγματικό κείμενο και στις αξίες που αυτό εκπροσωπεί αλλά στην εφαρμογή του, στη συνταγματική και πολιτική πραγματικότητα που το εκφράζει και αντιστοίχως το νομιμοποιεί ή απονομιμοποιεί.

Η σύγχυση αυτή, όμως, και αυτό αποτελεί βασική θέση του βιβλίου δεν είναι δυνατόν να δικαιολογεί την οποιαδήποτε έξοδο από τη συνταγματική νομιμότητα. Το Σύνταγμα δεν είναι κείμενο ούτε μαγικό, ούτε διαθέτει, όπως ο συγγραφέας τονίζει, μεταφυσικές ιδιότητες⁷³ και έτσι δεν έχει τη δυνατότητα να αυτοπροστατευθεί απέναντι στις παραβιάσεις του. Δεν συνιστά φυσικό υποκείμενο και έτσι δεν έχει φωνή να υψώσει για να αντισταθεί στην προσβολή των εγγυήσεών του, επισημαίνοντας και καταγγέλλοντας τις στη δημόσια σφαίρα. Η κοινότητα των ερμηνευτών του συνιστά τη φωνή του και αυτός είναι ο λόγος που αυτή όχι μόνον δεν θα πρέπει, αλλά έχει και την ευθύνη να μη σιωπά, έχει την ευθύνη να αντιστέκεται αδιάλειπτα στις παραβιάσεις του Συντάγματος από όπου και αν αυτές προέρχονται, όσο ελάχιστες ή αδιόρατες και αν αυτές είναι. Γιατί, όπως σοφά προειδοποιεί ο

⁷³ Βλ. supra υποσ. 10.

Σπύρος Βλαχόπουλος, η απόσταση ανάμεσα στη δημοκρατία και τη δικτατορία μπορεί τελικά να μην είναι τόσο μεγάλη όσο φανταζόμαστε και ίσως ακόμη να μπορεί να χωρέσει σε 8 μήνες, 59 συντακτικές πράξεις και 8 ψηφίσματα μιας πολιτείας αν αυτή έχει οριστικά απολέσει τον ορίζοντα των συνταγματικών της ορίων.